

KO TE KOROKORO O TE PARATA:
KO TĀTOU TONU

Nā Dr. Rawinia Higgins

Ariā: I roto i ngā kaupapa whakaora i te reo Māori kei te waipukehia tātou e te reo Pākehā. Ahakoa he aha te kaupapa kei te mate tonu te reo Māori, ā kāore anō tātou kia kite kei hea te ara tika hei karo atu i te korokoro o te parata. Kāore hoki tātou e titiro me pēhea e whakarekareka ai te reo ki te huhua o ngā Māori, tuatahi; tuarua ki te motu whānui. Ko te āhua nei ko tātou tonu kei te patu i tō tātou reo. He tere nō tātou ki te whakahāwea i ngā tūmomo kaupapa whakaora reo Māori. Kei ngā ngutu noa iho te mate nui ki te reo Māori. Ka ara mai he kaupapa whakaora reo, arā kē te tokomaha o ngā tāngata e patu ana i taua kaupapa. Ahakoa ko wai, kāore tētahi kaupapa e noho tapu ana. Katoa kei te tātāhia e tātou tonu. Nō reira, me aha? Me tuku kia mate? Me pēhea te patu i te korokoro o te parata mehemea ko tātou tonu taua taniwha?

Kupu whakataki

He Pūkenga Matua ahau i Te Kawa a Māui, i Te Whare Wānanga o Te Ūpoko o Te Ika a Māui, ā, ko taku mahi he whakaako i te reo i te pae tuatoru, engari, ko taku reo matua, ko te reo Pākehā tonu. Koinā taku reo tuatahi, i whāngaihia e ōku mātua. Nā, ahakoa e mōhio ana au kei te haumate haere te reo, kei te itiiti haere ngā tāngata e matatau ana ki te reo taketake, ko tōku reo, ko te reo Pākehā. Ao, pō, ao, pō ko te reo e rāngona ana, e kōrerohia ana, ko te reo Pākehā. Hāunga te whā, ono hāora rānei kei te whakaako au mō ngā wiki tekau mā rua ia wāhanga o te tau Whare Wānanga. Me tūohu te mähunga, me whakamā, me kōwiri ngā taringa, engari, hoki atu, hoki atu ko te reo Pākehā tērā e karawhiua ana.

Nā, mēnā he rite au ki tōku tipuna ki a Mihikitekapua, e whakarite ana ki ‘te hua kiwi i mahue i te tawai.’ tērā pea kua kore tātou e māharahara mō te haumate haere o te reo. Kua noho ko au i te pā o Te Mātūāhu, i te waikaukau o ōku tipuna, o Waikaremoana, me taku kotahi kōrero Pākehā atu ai ki ngā rau, ki ngā manu, ki ngā tuna, ki ngā ngangara, ā kāore rātou e whakautu ki te reo Pākehā. Engari kāore anō tātou kia pērā rawa te rāhuihia o te reo Pākehā i ō tātou hapori. Mehemea i hūnuku katoa te hunga kua huri tuarā kē ki te reo ki taku pā i Waikaremoana, kua kore mātou katoa e uru. Kei te tini, kei te mano! Ka eke rā te kōrero: ko te heke a Maruiwi i toremi ai ki Te Reinga! Engari me pērā, me poroporoaki te reo ināianei, kia mate tonu atu?

I te 18 o Mahuru 2010, i puta mai ngā kōrero a taku tūngane a Rangi Mataamua mō te haumate haere o te reo (*The Dominion Post*, 18 Mahuru 2010). Ka mutu, ko tāna ahakoa kei te rāngona whānuihia te reo Māori i ngā reo irirangi, i te pouaka whakaata, ā, kua huhua ake ngā kura, ngā kōhanga reo, ngā kaupapa whai i te reo, ko tāna kei te mate tonu te reo. Ehara i te mea kāore he take o ēnei kaupapa, engari, ko te reo taketake nei tāna e kōrero ana. Ko te reo kei te whakamahia, kei te kōrerohia i ngā wāhi katoa, i ngā wā katoa. Kāore i rerekē ake tēnei i ngā whakaaro o Te Toihau o Te Taura Whiri i te Reo Māori, a Erima Hēnare me tāna kōrero i roto i te *Hērora* (23 o Hōngongoi, 2009) me tāna i kī:

Ko te tino hoariri o te whakaora ake i te reo Māori, ko te pohēhē e ora ana te reo. Nā te mea kua kaha ake te kōrerohia o te reo Māori i te pouaka whakaata, i ngā reo irirangi me ngā kura, e whakaarotia ana kei te ora te reo Māori. Kātahi nei te pohēhē ko tēnei. E ai ki ngā taturanga a Te Tari Tatau o te tau 2006, ka taea e tētahi 23% o te hunga pakeke te kōrero mō ngā momo āhuatanga o ia rā, ki te reo Māori. Ki te hurihia ēnei taturanga hei tau, kei tōna 131,600 nei te hunga kōrero Māori. E ai ki ngā rangahautanga i puta i te Health of the Māori Language i te tau 2006, 14% noa iho o ēnei tāngata he matatau ki te reo. Ko te tikanga o tērā kōrero, o ngā tāngata Māori e 565,000 katoa, 18,000 noa iho he matatau ki te reo. Whakamataku ana ēnei taturanga...Me pēhea atu hoki he kōrero atu i te kī, kei te tino raruraru tonu tō tātou reo.

I roto i ngā whakatau a te rangahau mō te oranga o te reo Māori arā te ‘Te Oranga o te Reo Māori 2006’, e ai ki taua rangahau: “He hiranga te tipu o te tokomaha o ngā pākeke Māori ka taea te kōrero, e mārāma ana hoki ki te reo Māori ahakoa pēhea te matatau” (Te Puni Kōkiri, 2008, p. v). Hei reira ka raruraru ngā taturanga nei, nā te mea kāore ngā rangahau i te ine i te hōhonutanga o te reo kei aua pākeke Māori, i te ine rānei he aha hoki tēnei mea te kounga o te reo, i te ine i te maha o ngā wā ka kōrero taua Māori i tana reo. Āe, ka hiranga te tipu o te tokomaha o ngā pākeke Māori ki te hoatu e 20 ngā kupu hou ki a ia, i te 200 ngā rerenga hou rānei. Hei konei he tika ngā whakaaro o Erima Hēnare, kei te noho tonu tātou i roto i te pohēhē kei te pai tonu tō tātou reo Māori.

I puta anō i a ia te kōrero (4 o Hereturikōka, 2009) mō te tahua pūtea mō te reo. E ai ki a Erima Hēnare, i ngā tau whakamutunga o te tekau tau 1970 i puta ai ngā whakatau a te rangahau a Dr Richard Benton, me tāna e kī ana i te mate haere te reo i taua wā e whitu tekau mano noa iho ngā kaikōrero Māori, engari, i ēnei rā kua heke iho ki te tekau mā waru mano noa iho. Ka mutu ko te tino mate e ngaua nei i a tātou i ēnei ka nui ake te kite, te rongu whānui o te reo tēnā i taua wā o ngā tekau tau o te 1970.

Ka mutu kua pērā te āhua o te haumate haere o te reo, nā te mea kei te aro nui ngā tahua pūtea moni mō te whakaora i te reo ki ngā kaupapa o te kura tuatoru, ki ngā kaupapa akoranga kei te pōkaitahi, pōkairewa rānei. Nā, ko aua kaupapa akoranga ka oti i te akonga i te tau kotahi, i te rua tau rānei, engari, ka matatau ake te kaikōrero kātahi anō nei ka ako i te reo i roto i aua tau e rua? Me pēhea hoki? He rorirori te tangata e pōhēhē ana ka matatau ake tana reo Māori i roto i te kotahi tau, i roto i te rua tau noa iho. Ki te whakakikī tātou i ngā whārua i ngā tāngata e pōhēhē ana kei aua akoranga te orange o tō tātou iwi, me tuku tō tātou reo ināianei kia mate. Ahakoa te pai, te kaha, te ngoi, te hiakai o te akonga ki taua reo e kore e eke ki te reo matua o taua tangata i roto i ngā mahi o te pōkaitahi, o te pōkairewa. Nō reira, he aha tātou e whakapau moni ai ki ngā kura tuatoru?

I roto anō i te pūrongo o te 'Oranga o Te Reo Māori 2006' e kōrero ana mō ngā kaupapa e rima mō te orange o te reo, arā ko te mana, ko te mātauranga/mōhiotanga me te ako, ko te kōrero, ko ngā kupu me te aro nui ki taua reo. Ka mutu ki te whakaora i tētahi reo me whakatipu mai he kāhui kaikōrero, e matatau ana ki taua reo, hei hunga kōrero i taua reo i ngā wā katoa, i ngā wāhi katoa (Te Puni Kōkiri, 2008, p. 7). Ki te āta tirohia ēnei kaupapa e rima, kua mōhio tātou e whakapau kaha ana tātou ki te hiki ake i tō tātou reo, engari, kei te heke tonu iho ngā kaikōrero. Nō reira, mā ēnei kaupapa e rima ngā wāhanga o taku kōrero e whakaūpoko:

Ko te mana:

Kua roa tātou e pakanga ana mō te mana o te reo, ā, nō te putanga mai o ngā rangahau a Richard Benton (1978) ka ara ake he kaupapa: ko te rā i whakatakotohia ai te petihana e Hana Jackson mā ki ngā arawhata o te Pāremata i te tau 1972; ko te rā me te wiki e whakanui ana i te reo Māori; ko te tīmatanga o ngā kaupapa o Te Ataarangi me te Kōhanga Reo; ko te kēreme o WAI 11 i mua i te Rōpū Whakamana i te Tiriti o Waitangi; ko te Ture Whakamana i te Reo Māori i te tau 1987 me te whakatūtanga o Te Taura Whiri i Te Reo Māori; ko ngā reo irirangi ēnā, ko ngā kura kaupapa ēnā, ko ngā wānanga ēnā, ko te pouaka whakaata Māori tēnā, a wai ake, a wai ake. Ka pihi ake he kaupapa e whakatairanga i te reo, i runga tonu i te whakaaro he mana tō te reo Māori.

Ka titiro ake ki ngā kōrero mō te kēreme a Huirangi Waikerepuru rātou ko Ngā Kaiwhakapūmau i te Reo Māori i mua i te aroaro o te Rōpū Whakamana i te Tiriti o Waitangi, me ngā kōrero i puta mai i te pūrongo mō taua kerēme. Kei roto i te pūrongo e whakamārama ana i ngā kaupapa i tāmi i te reo Māori, ā, ko te kaupapa nui i patu i tō tātou reo ko te whakaako i ngā tamariki ki te whakahāwea i tō rātou tuākiri, i tō rātou pitomata, i tō rātou reo. Nō te taenga mai o te Pākehā ka kitea ngā tauira tāmi i te reo Māori i roto i ngā ture, i roto hoki i ngā kaupapa mātauranga a te Tāhūhū o te Mātauranga. Nā, ki a au nei he rite tēnei mahi ki te muru raupatu whenua. Mō ētahi he muru roa, mō ētahi atu he tere te raupatuhia o te reo. Ko tātou tonu te papa o ēnei mahi. Engari, i taua wā i whakapūakihia ngā kōrero ki Te Rōpū Whakamana i te Tiriti o Waitangi, i reira ngā tāngata e whakahāwea ana i te mana o te reo.

Ko tētahi o ngā tino kaupapa i whakapaehia e ētahi o ngā tāngata i tū i mua i te aroaro o te Rōpū Whakamana i te Tiriti o Waitangi, ko te whakapono kāore he take o te kōrero Māori i tēnei ao, kāore e whai rawa ki te mōhio ki te reo Māori i roto i te ngā mahi pakihia, i roto i tēnei ao hurihuri. I whakapaehia ēnei kōrero i te tau 1985, anā kua 25 ngā tau kua pahure mai i taua wā, ā, kāore anō kia rerekē ake. Ā, kua neke atu i te 35 tau te whakatūtanga mai o te wiki whakanui i te reo Māori, ā, hoki atu, hoki atu tātou ki te whakanui i tō tātou reo mō taua wiki anake i te tau. Ka pēhea hoki ērā atu wiki? Ahakoa kua whai ture te reo Māori, kāore tonu ōna mana ki te motu whānui. Kei te noho te iwi Māori i roto i te pōhēhē e whai mana ana tō tātou reo. Engari e mōhio ana tātou kāore i te whakatairangahia e te nuinga o ngā Māori, e te motu whānui. Ko te tokoiti kei te hoe i te waka, engari kei te hoe ki hea? Ki te tai āniwhaniwha o te reo Pākehā?

Koinei rā te ia o ngā kōrero a Erima Hēnare rāua ko Rangī Mataamua, ehara i te mea he kore take ngā kaupapa whakaora reo, engari, kei te hoe tātou i te waka ki te korokoro o te parata? Ki te āta titiro ki taua kōrero, 'te korokoro o te parata', āe e mōhio ana tātou ko tōna tikanga e hāngai ana ki te taniwhā kei te moana e apu wai, hei reira kua whakatau i ngā tai. Engari, he kupu whakarite anō pea mō te reo Pākehā e apu nei i ngā kaikōrero o te reo Māori. Ko te kupu aro tau o te parata, he tūngane. Nā, he whakapapa Pākehā tō tātou katoa, nō reira ko ō tātou tūngane, me tō rātou reo kei te apu kai i a tātou, i tō tātou reo. Kua paratoketoke te reo Māori ki te tokomaha o tō tātou iwi, ā, ko te reo Pākehā te reo whakarekareka i ō tātou korokoro.

I roto i te pūrongo o WAI 11 ngā kōrero whakatūpatu i taua wā o te waimeha o te ture whakamana i te reo Māori, kia kaua e whakahau kia ākona ngā tamariki ki te reo Māori, kia kaua e whakapākehātia ngā kōrero katoa i roto i te reo Māori, kei riri mai a Pākehā. Ko tā te Pūrongo o WAI 11 he whakatairanga i te reo, kia kaua e whakahau i te motu whānui ki te kōrero i nga reo e rua (Waitangi Tribunal, 1986, p. 2).

Koinā te āhua o te kūare, ki te rerekē ake he kaupapa ki tāna e pōhēhē ai he tika, kua kīa he hē, ā, ka riri. Titiro ki te taurira a Hinewehi Mohi i te tau 1999 me te hīmene a te motu. Me i kore ake tana kaha ki te waiata i roto i te reo Māori anakē, kua kore taua hīmene i tēnei rā. Ka kite atu i roto i taua taurira, paku nei te tutūnga o te pūehu nā wai rā ka tau te aio. Ko te āhua nei kua ngoikore tātou, ka tere āmine atu tātou ki te mana o te Pākehā. Te hia pai ki te pohēhē tātou he uri whakaheke nō ngā toa, nō ngā rangatira. Mehemea e tino whakapono ana tātou ki ērā kōrero me whai mana te kupu, me whai mana tō tātou reo Māori. E ai ki ngā kūnanu a taku koroua a Timoti Kāretu, "Nā te ao Māori tonu i noho whakahāwea, whakatakē ki tōna reo me āna tikanga nā reira kē tātou e noho nei i tā tātou noho o te anipā, o māharahara" (Kāretu, 2006, p. 11). Mehemea he iwi kakī mārō tātou kua kore tātou e māharahara ki te reo, nā te mea, ka noho tō tātou reo hei reo matua, engari ka waimarie pena he reo tuarua mō te nuinga o tātou.

Ko te mātauranga/mōhiotanga me te ako:

Ko tēnei te wāhanga e whakapau kaha ana tātou i roto i ngā mahi whakaora reo, engari i te nuinga o te wā kei te aronui tātou ki te taha ki te ako. Kua huhua ake ngā wāhi kei te whakaakona te reo Māori, ā, ka ara ake mai he akoranga hou. Ko ētahi o ēnei kaupapa kua roa rawa e tū ana, engari kei te kahu noa o te tai, o te whenua ngā reo o ngā kaikōrero Māori. Ka mutu ko te nuinga o ngā tāngata kei te taumata o te pōkaitahi, pōkairewa. Nō reira, kāore i te tino puta he mātauranga/kōrero/kaupapa/mōhiotanga i tua atu o taua taumata, ā, he iti noa ngā kōrero kei te tāngia i roto i te reo Māori. O aua kōrero kei te tāngia, ko te nuinga mā te hunga tamariki i ngā kura. He iti ngā pukapuka, ngā kōrero kei te puta nā te mea kāore tātou i te tuhi, kāore hoki tātou i te pānui i roto i tō tātou reo. I tēnei tau tonu i whakamomori a Paul Diamond i roto i te Hērora (26 Hōngono 2010) mō ngā Tohu Pukapuka o te motu, ā, kāore he pukapuka i roto i te reo Māori, ahakoa \$10,000 te wāriu o te Tohu. Ko tana tino wawata kia puta he pukapuka reo Māori i roto i ngā toa hoko pukapuka katoa.

Ko te kamupene tā pukapuka i roto i te reo Māori a Huia kei te whakamātau ki te tā i nga kōrero i roto i te reo Māori, engari he nui te utu ki te tuhi pukapuka. Ko ētahi kōrero kāore i te puta nā te mea mā wai ēnei pukapuka e pānui? Mā te hunga kore reo? Ka mutu i roto i ngā mahi whare wānanga kei te whakahāwea tonutia te reo e tātou tonu nā te mea e tika ana koinā tētahi o ngā tino mahi i te whare wānanga ko te tuhi kōrero, ko te rangahau, ko te whakaputa i ō kitenga ki te ao whānui. Ko te raruraru kei te tuhia ēnei kōrero i roto i te reo Pākehā nā te mea e whakapae ana tātou kāore he mana o tō tātou reo. Kāore e taea e tauuiwi, e te ao te pānui nō reira me tuhi i roto i te reo Pākehā. I ēnei tau tata nei kua hiahia Te Amorangi Mātauranga Matua kia arotakengia ngā kaimahi o ngā kura tuatoru katoa o te motu. Ka mutu kei te kīa mai me whakaputa ngā rangahau a te kaimahi ki ngā hautaka o te ao whānui, ā, koinā te karamatamata. Nō reira, kua torutoru ngā hautaka e whakaae ana kia tāhia ngā kōrero i roto i te reo Māori, ā, ko tēnei te hautaka ā-ipurangi nei e kīa ana ko te reo Māori te reo matua. Nō reira, me mihi ki te kaupapa. Āe, e whakaae ana ētahi hautaka pēnei i a 'He Pūkenga Kōrero' 'MAI Review' me 'Te Kaharoa' kia tāhia ngā kōrero i roto i te reo Māori, engari kāre tonu i noho motuhake ki te reo anake. Ko te manako ka tahuri tātou katoa ki te tuhi, ki te pānui, ki te taupatupatu ki te whakawhitiwhiti, ki te wānanga i roto i tō tātou reo kia kite ai tātou he mana anō tōna, mā tātou anake e whakamana tō tātou reo mā te whakamahi!

Ko tētahi atu wāhanga hei whakaarotanga mā tātou, ko te arotake a Te Amorangi Mātauranga Matua kei te whakaae me whakanui i ngā ākongā kei te whai i ngā tohu paerua me te tohu kairangi i roto i te reo Māori, ka whakanuihia ake te tahua pūtea mō taua ākongā. Atu i te nui o te utu mō te Kura e tautoko ana i te akonga, he aha hoki te hua kite ākongā ki te tuhi i roto i te reo Māori? Kāore hoki he painga mōna ki te kore tātou e pānui i ngā kōrero i roto i te reo Māori, ki te kore tātou e tuhi i roto i te reo Māori. Nō reira, me aro mai te hunga kei te whakawā, kei te arotake te hunga e tuhi ana i roto i te reo Māori me te whakatau koinā kē te karamatamata o ngā kura tuatoru, ko ngā tāngata e tuhi ana i ā rātou rangahau i roto i te reo Māori. Ki te kore te hunga e mōhio ki te arotake, he aha te hua o tō noho mai i runga i taua paepae whakawā rangahau e kīa ana ko te 'Māori Knowledge and Development?' Pēnā kei roto te kairangahau i tēnei kaupapa, me mātua whai ia i te reo. Ki te kore he reo e taea ana e ia te kī kei a ia ngā pūkenga ki te whakawā i ngā tuhinga, i ngā rangahau a te hunga tuhi i roto i te reo, e rangahau ana i tā te Māori titiro ki tōna ao arā ki te Mātauranga Māori? Engari ko te nuinga o ngā kairangahau e arotake ana i te 'Mātauranga Māori' kei roto ā rātou kaupapa rangahau i roto i te reo Pākehā. Āe, he Māori rātou, ā, ko ētahi e hāngai ana ā rātou kaupapa ki te iwi Māori, engari kei te tuhi i roto i te reo Pākehā. Ko te nuinga o aua tāngata e tuhi ana mō te ao Māori i te reo Pākehā, kāore rātou e pānui i ngā kōrero pēnei, he uaua rawa. Nō reira, kua kore pea e uru a mātou kōrero i a rātou tuhinga rangahau i te mea kāore i te tino mārāma. Engari ka whai mana rātou i roto i te ao 'Mātauranga Māori' nā te mea e whai ana rātou i te ara Pākehā. Kātahi te mahi heaheha ko tēnei!

Ko te kōrero:

Ko tēnei wāhanga ka uaua ki te ine he aha te taumata e kīa ana kei te ora te reo. I roto i ngā tatauranga ka puta ake i Te Puni Kōkiri, i te Tari Tatauranga kei te kīa kei te piki ngā tatauranga o ngā kaikōrero i te reo Māori. Ka mutu kei te kaha ake te rongō i ētahi wāhanga o ngā hapori i ngā tāngata e kōrero ana i te reo Māori. E mīharo tonu ana au ki ētahi o ngā kaimahi o te kamupene waka rererangi o te motu e karawhiu ana i ā rātou mihi paku i roto i ngā waka rererangi, ā, kua waia haere te hapori whānui ki ērā kōrero paku. Nō reira, kua kitea e aua tāngata he reo ātaahua, he reo me kōrero, me whakapāoho ki te motu. Ahakoa he iti, he pounamu. He taurira tēnei hei whāinga mā tātou katoa, me kakī mārō, me reo rua ngā wāhi katoa, kia rāngona te reo e te motu whānui. Engari ko te āhua nei ka tatari tātou mō tētahi atu 35 rima tau.

Me pēhea hoki e patu i te korokoro o te parata? I roto i te pūrongo o te ‘Oranga o Te Reo Māori 2006’ e kōrero ana me whakangohengohe te hīkoi i te ara whakaora i te reo. Kua e mārō te haere. Ki taua pūrongo he pai ake te ngarengare i te kore (2008, p. 9). Ka mutu ko te whāinga turarua o te ‘Rautaki Reo Māori’ hoki kei te kī me whakapakari te reo Māori ki ētahi wāhi noa iho. Ko te tūmanako: ”Kia tae ki te tau 2028 ka whakapikia te kōrerotanga o te reo i te marae, i roto i ngā kāinga Māori, me ētahi atu wāhi kōrero i te reo. I ēnei wāhi, ka kōrerotia noatia te reo Māori e te tangata” (Te Puni Kōkiri, 2003, p. 20). Kua roa ngā kaupapa pēnei i te Kōhanga Reo, me Te Ātaarangi e anga ō rātou whakaaro ki te whakapakari i ngā whānau i roto i te reo Māori. Ā, e mōhio ana ko te oranga o te reo, ko te whakakī i ngā whāruarua o ngā kāinga maha o te motu. Kua i ngā ākoranga reo Māori anake (ahakoa he aha te akoranga).

I roto i aua kōrero nei e kīa ana ”E whakaoratia ai te reo, me mātua kōrero te hunga matatau i te reo i ngā wā katoa i tēnā wāhi, i tēnā wāhi. Mā te arotahinga ki ngā tino wāhi e whakatō ngā kākano e tika ana, e tautokona ai te whanaketanga o te reo ki ētahi atu wāhanga o te hapori whānui o Aotearoa (anei ngā tino wāhi, i tohua ai e Ngāi Māori i raro iho nei” (Te Puni Kōkiri, 2003, p. 20). Ka kite ake ko aua wāhi, ko ngā wāhi Māori, ko ngā wāhi ko te tokomaha o ngā tāngata he Māori. Hāunga ‘Ngā Kaituku Mātauranga; Ngā Tari Kāwanatanga; te Tākaro me te Hākinakina’ ko ētahi atu wāhi kei te mōhio te kaupānui i tēnei rautaki kei te kōrero mō ngā wāhi Māori, anō nei kāore ō tātou take ki wāhi kē o ō tātou hapori. Ehara i te mea kei te noho ngā whānau Māori ki runga i ngā marae i ngā wā katoa, ā, ko ā rātou mahi he hui Māori, he kapa haka, he karakia hoki. Mehemea he pērā tā tātou noho ia rā āe me whakamarae te reo Māori. Engari, kua roa tātou e noho ana i ngā tāone, i ō tātou kāinga ake, ā, ko te reo Pākehā te rangatira o aua kāinga. Ki te whakamarāhia te reo, ka pēhea te tokomaha e kore e hoki ki te marae? Me pēhea te tokomaha kāore i te haere ki te karakia? Me pēhea te hunga kāore e pai ki ngā mahi kapa haka?

Ahakoa rā te hunga e haere ana ki ngā marae, ki te karakia, ki ngā mahi kapa haka kei te rangona tonu te reo Pākehā. Kāore anō kia mātua kōrero i te reo Māori i ngā wā katoa i ngā wāhi katoa. Ki te titiro ki ngā mahi kapa haka o Te Matatini, te whakataetae kapa haka o te motu, te karamatamata o ngā mahi nei, ā, ko te pūtake o ngā mahi kapa haka ko te reo. Ko te reo te matua o ngā mahi a Te Rēhia me Tānerore. Heoi, i tā rātou hui i tēnei tau ka hiahia ētahi o ngā kapa haka kia whakanui ake i te mana o te reo i roto i taua whakataetae. Engari kāore te nuinga o ngā kapa haka i whakaae ki taua mōtini. Hika mā! Ki te kore te karamatamata e whakaae kia whakamanahia te reo Māori he aha te take kei te whakaora tātou i tō tātou reo?

Kei te kāinga te oranga o te reo, engari, ka uaua mō ngā whānau i te korokoro o te parata, i te tai āniwhaniwha o te reo Pākehā. Ahakoa, pēhea nei tō tātou kaha ki te hāpai i ngā kaupapa whakaora i te reo, kei te muia tonu tātou e te reo Pākehā.

Ko ngā kupu:

Nō te whakatūnga o te Taura Whiri i te Reo Māori i kaha tō rātou noho ki te hanga mai he kupu hou, ki te hahū hoki i ngā kupu tawhito hei tautoko i ngā mahi whakaora reo. Ko tētahi o ngā kōrero whakahē i te reo Māori i roto i te pūrongo mō WAI 11 e kīa ana, he reo tawhito te reo Māori, kāore he kupu mō te ao hou, mō ngā hangarau hou. Nā wai rā ka puta mai ngā papakupu hou, ā, nō nakuanei ka puta mai *Te Pātaka Kupu* (2008). Ahakoa te heke mai o te werawera o ngā kaimahi o te Taura Whiri i te Reo Māori i aua tau i reira hoki ngā Māori e whakahāwea ana ā rātou mahi. Ka whakatakē te tokomaha i ngā mahi a Tīmoti Karetu ki te whakatairanga i te reo Māori i roto i ngā pānui a *He Muka*, me te nanao atu i ngā kupu ātaahua hei whakaatu ki te iwi Māori he reo ātaahua tō tātou. Engari auare ake!

Ko tētahi atu o ngā mahi a Te Taura Whiri i ngā tau tīmatanga ko te whakatairanga i te reo ki te motu, ā, i reira ka puta mai ētahi pānui ātaahua me ngā whakataukī e kawē ana i aua kaupapa. Ko te whakataukī nui i puta mai i taua wā: ”Ko

tōku reo, tōku ohooho, Ko tōku reo, tōku māpihi maurea, Ko tōku reo, tōku whakakai mārihi.” Ka puta whānui tēnei whakataukī ki te motu, ka hopungia e te iwi Māori hei whakaatu i te reo hei taonga ki te iwi Māori. Ko ētahi atu o ngā whakataukī i puta e wero atu i te iwi ki te kōrero i te reo, pēnei i ”kua takoto te mānuka, kawea ake” me ”ka mate, ka mate; ka ora, ka ora ki te kōrerotia.” I ēnei rā tata nei ko ngā whakataukī hei wero atu i a tātou mo tō tātou reo e kia ”Arohatia te reo.” He matapae pea tēnei o te ngoikore haere o tō tātou kaha ki te hiki ake i te kaupapa whakaora reo. Me aroha atu, ahakoa he paku kore te whakamahi i te reo e te tokomaha. Kāore te tokomaha i te aroha atu ki te reo, ā, kāore anō kia tahuri mai ki te hāpai i te kaupapa.

Ko tētahi atu o ngā whakataukī a Tīmoti Karetu mō Te Kōhanga Reo, kei te tino whakamahia i ēnei rā e kia ana ”Ko te reo kia rere, ko te reo kia tika, ko te reo kia Māori.” E tino hāngai ana tēnei whakataukī ki ngā mahi whakaora reo me ngā āhuatanga katoa o tēnei kaupapa. He toka tūmoana, ākinga a tai. Ki te kore tātou e mau pū ki tēnei whakataukī kua kōrero Pākehā tātou, ahakoa he kupu Māori kei te whakamahia. Kei te matemate haere te hunga i pakeke mai i roto i te reo Māori, ā, koinā tō rātou reo tuatahi. Ka mutu kua tokomaha ake te hunga reo rua, nō reira i pakeke mai i roto i te ao Pākehā, ā, ko te reo Pākehā te reo tuatahi. Ki tā Tīmoti Karetu anō:

Ko tāku e kī nei ko te takoto kē o te kupu kia mau i a tātou ahakoa te nui o ngā āhuatanga o te reo Pākehā kua kuhu mai i te kūaha o te reo Māori, ā, nō te urunga mai noho tonu mai, noho tonu mai pēnei i te tangata parakūkā nei! Arā atu anō ngā āhuatanga o te reo o tauwiwi kei te kūaha tonu e pātōtō mai ana, ā, ko tā tātou he aukati atu ki waho, he āta tātari rānei ko ēhea e tuku mai, ko ēhea kia kaua e tukua mai... Arā atu anō ngā āhuatanga o te reo o tauwiwi kei te whakararu kē mai i te reo o te hunga kāore i pakeke mai ki te reo, he waiho hoki nō tēnei hunga ko te reo matua ki a rātou hei whakawhirinakitanga atu mā rātou i ngā wā ka kore ana e mōhio me pēhea kē te whakatakoto ki tā te tangata matatau whakatakoto (Karetu, 2006, pp. 13-14).

E mōhio ana au ina pānuhia aku kōrero nei e taku koroua ka kia ko au tonu tērā kei te whakawhirinaki ki te reo Pākehā. Me pēhea hoki e taea te karo nā te mea koinā taku reo tuatahi. Āe, e mōhio ana ahau he waimarie i rāngona e au te tini me te maha o ngā tāngata matatau ki te reo Māori, engari ehara taua reo i te reo matua o tōku ao. Nā reira, me whakaaro tātou te iwi Māori, ko tēhea te reo me whakaora, ko te reo kei te rēanga i pakeke mai i roto i te reo? Me tuku rānei i taua reo kia whai i te reo o te hunga reo rua? Ki a au nei me whai i tā tōku koroua i whakataukī ai - ‘ko te reo kia rere, ko te reo kia tika, ko te reo kia Māori.’

Ko te aro nui ki taua reo:

He maha ngā āhuatanga o tēnei kaupapa whakaora reo e hāngai ana ki te mana o te reo. Ka pēhea te nanao atu i te hunga kāore i te aro mai ki te reo. Ki te wetewete i te Ture Whakamana i te reo Māori 1987, ka kite ake, e toru ngā wāhanga matua o te ture. Ko te wāhanga tuatahi e kia ana he reo tūturu o Aotearoa te reo Māori. Ko te wāhanga tuarua ko te wāhi ki te Taura Whiri i te Reo Māori. Ko te wāhanga whakamutunga ko te wāhi ki ngā tiwhikete mō te matatau o ngā kaimahi a te Kāwanatanga ki te kōrero Māori. I raro i te wāhanga tuatahi, he wāhanga mō te whakamahi i te i roto i ngā Kooti. Ko te Kooti anake te wāhi e whai mana ana tō tātou reo? Me pēhea hoki e whai mana ai to tātou reo? He reo mō te hunga taka ki te raruraru, mō ngā mauhere kaua mō te ao katoa. Ahakoa e mōhio ana tātou i whakauru te reo ki te Kooti kia taea e te tangata te whakamahi i roto i taua wāhi, engari, koinā anake te wāhi e haere ana te iwi Māori i roto i tēnei ao? Hika mā! Koinā rā hoki tētahi o ngā take kua tahuri atu te iwi Māori ki tō tātou reo. Kua whakataurekarekahia e tā tātou ture whakamana i te reo. Me pēhea hoki e whakahihī ai te iwi Māori ki tōnā reo mehemea kua whakataurekarekahia? Nō reira, kua tū te ihu i runga anō i te whakaaro kāore ōna mana.

Engari, pena he mana tō te reo Māori, nō hea taua mana? Nō te ture? Nō te Tiriti o Waitangi? Nō tātou tonu? Mehemea taketake nō tātou tonu he aha tātou e pakanga tonu ana mō te reo? Ā, kei te pakanga tātou mō te aha? I roto i ngā rangahau a Te Puni Kōkiri (2001, 2008) e aro nui ana mā te Māori tonu e pakanga mō tōna reo, nō reira māna tonu e kōkiri taua kaupapa. Engari ia, nā te ture i whakamana tō tātou reo, hei reo mō te motu, nō reira me hāpai te reo e te motu whānui. Ki te kore kua rite tātou ki te kurī e whaiwhai haere ana i tana whiōre, he mutunga kore te mahi. Kua kite tātou kei te mate tonu te reo, ā, kāore e taea e tātou te iwi Māori anake te hiki.

Ka mutu ko te kaupapa aro nui ki te reo Māori ko te tangata tonu kei te whakatau mō āhea kōrero Māori ai, mō āhea kōrero Pākehā ai. I roto i te pūrongo mō ‘Te Oranga o Te Reo Māori 2006’ (2008, p. 10) e whakapae ana he maha ngā tāngata kāore i te kōrero i te reo nā te mea, kāore anō kia ākona, ā, nā te kore aro nui ki te reo kua kore e mōhio me pēhea te whakatinana i te hiahia ki te reo hei reo matua. He tokomaha hoki tātou e whakamomori ana mō te reo Māori,

e kīa ana nā te iwi Pākehā i muru. Āe pea, i murua ō tīpuna, i murua ō pākeke, engari ka pēhea koe? He tika ngā kōrero a Kāretu:

Āhea rawa te ao Māori whakaaro ake ai kia whakakoretia atu te reo Pākehā i roto i ngā huihuinga Māori pēnei i te whakakorenga nei o te kai paipa? Me mutu te aroha ki te hunga kore mōhio, tangi meme hoki e kī nei kāore i te mārama ki ngā kōrero e kōrerotia ana. Kotahi noa iho te huarahi e mārama ai, ko tērā o te noho i konā ako ai. Ko tāku atu ki te hunga whakakūene haere, akona mai te reo, haere rānei kia whakaakona mai ki te reo (Karetu, 2006, p. 12).

Kupu whakamutunga

I roto i ngā kaupapa e rima mō te whakaora i te reo Māori kua whakatakotohia i runga ake nei, kei te waipukehia tātou e te reo Pākehā. Ahakoa i roto i ā tātou mahi katoa ki te whakaora reo kei te mate tonu te reo Māori, engari, kāore anō tātou kia kite kei hea te ara tika hei karo atu i te korokoro o te parata. Kāore hoki tātou e titiro me pēhea e whakarekareka ai te reo ki te huhua o ngā Māori, tuatahi; tuarua ki te motu whānui. E whakapae ana au nā te mea nā te ture i whakamana te reo hei reo tūturu o tēnei whenua, e tika ana mā te whenua tonu e hāpai ake tō tātou reo, kia whai niho, kia whai mana tonu.

Kua roa tātou e hoe ana i te waka whakaora reo, ā, kei te tōia tātou e ngā whakaaro o te ao Pākehā. Kua 35 ngā tau nō te whakatū i te wiki whakanui i te reo Māori, kāore anō kia rerekē ake. Kua 23 ngā tau nō te putanga o te Ture Whakamana i te Reo Māori, kāore anō kia eke te reo ki tō te reo Pākehā. Me rāhui. Me hūnuku te hunga kore aro mai ki te reo Māori ki whenua kē. Taketake nō tēnei whenua te reo Māori, nō reira me rāhui pēnei i te kaipaipa. Me kaua e hoki i te waewae tutuki engari mā te ūpoko pakaru rā anō. Kua roa tātou e haere ana i te ara ngoikore, i te ara māmā kei riri mai te iwi Pākehā. Ko te āhua nei me tutū te pūehu kia kite i te aroaro whenua.

Engari, ko te āhua nei ko tātou tonu kei te patu i tō tātou reo. He tere nō tātou ki te whakahāwea i ia kaupapa whakaora i te reo Māori. Kāore tētahi kaupapa e tautokohia whānuihia e te motu. Kei ngā ngutu noa iho. Ka ara mai he kaupapa whakaora reo, arā kē te tokomaha o ngā tāngata e patu ana i taua kaupapa. Ahakoa ko wai, kāore tētahi kaupapa e noho tapu ana. Katoa kei te tātāhia e tātou tonu. Nō reira, me aha me tuku kia mate? Kia tāpukehia, ā, kia tatari mō te 1000 tau kātahi ka hahū ake e ngā uri whakaheke? Hei reira kua aro nui mai ki te reo Māori pēnei i ngā Hūrae? Me pēhea te patu i te korokoro o te parata mehemea ko tātou tonu taua taniwha?

Whakapuakanga

- Fishman, J. (1991). *Reversing Language Shift*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Henare, E. (2009, July 23). *State of Māori Language still Perilous*. In Press release by Māori Language Commission.
- Henare, E. (2009, August 4). Spending on te reo inefficient - expert. In Tahana, Y. *The New Zealand Herald*.
- Karetu, T. (2006). Te Reo Māori - Ka Ora Anō Rānei. In P. Walker, P & H. Raven, (Eds.), *Te Tū a Te Toka - He Ieretanga nō ngā Tai e Whā* (pp 10-16). Wellington: Toi Māori.
- Mataamua, R. (2010, September 10). In Maori academic warns te reo could die out by 2050. *The New Zealand Herald*.
- Spolsky, B. (1998). *Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Te Puni Kōkiri. (2002). *The Health of the Māori Language in 2001*. Wellington: Te Puni Kōkiri.
- Te Puni Kōkiri. (2008). *The Health of the Māori Language in 2006*. Wellington: Te Puni Kōkiri.
- Te Puni Kōkiri and Te Taura Whiri i te Reo Māori. (2003). *Te Rautaki Reo Māori: The Māori Language Strategy*. Wellington: Te Puni Kōkiri.
- Waitangi Tribunal. (1986). *The Te Reo Māori Claim (WAI11)*. Wellington: Waitangi Tribunal.